

Uzsaly Bence

Három utolsó ének – zenészek Budapesten 1944 karácsonyán

1944 karácsonyáról sok minden eszünkbe juthat, de az biztosan nem, hogy nagyszabású, zenekaros zenei események lettek volna Budapesten, hiszen az ostromgyűrű bezárult, az élelem- és energiaellátás akadozott, az emberek pedig az óvóhelyeken próbálták túlélni a borzalmakat. Nos, úgy tűnik, az élni akarás még ilyen körülmények között is többeket zenélésre készítetett.

Az Erzsébet-híd pesti hídfőjénél álló Belvárosi Főplébánia Templom a 18-19. század folyamán Pest kulturális és zenei életének egyik legfontosabb helyszíne volt, sőt, zenei életének virágkorát a 20. század első felében, a II. világháború végéig élte. Ahogyan a Pesti Magyar Színház és az Erkel alapította Filharmóniai Társaság fontos orgánuma volt a színházi és szimfonikus művek előadásának, a Belvárosi Templom az egyházi műzene előadásában jeleskedett, és mivel a Mátyás-templom vagy a Szent István Bazilika később épült fel mai formájában, a török idők után itt virágzott ki először a pest-budai egyházzenei élet.

Méltán volt ez a hely a zenei élet zászlóshajója, hiszen a székesfőváros komoly összegekkel támogatta a hivatásos ének- és zenekar fenntartását, és a legszélesebbre szabott költségvetéssel éppen az 1940-es évek első felében gazdálkodhatott az együttes. Összesen 56 fizetett zenész szerepelt a nyilvántartásban, az együttest pedig Berg Ottó, az Operaház karmestere vezette. A zenészek nem késlekedtek meghálálni a város támogatását: minden vasárnap zenekaros kompozíciókat tűztek műsorra, repertoárjukon volt több mint

száz zeneszerző munkássága, és nem utolsósorban, a repertoár közel 50%-a magyar szerzők tollából származott. Külön érdemes megjegyezni, hogy noha a nyári időszakra nem kaptak fizetést, az énekkar egy része ebben az időben is biztosította a folyamatos szolgálatot. Az előadott művekről részletes nyilvántartást vezettek az 1940-es években. A kitalakú indigós füzetekben jegyzett műsor indigópéldányait a városvezetés kapta, ezzel igazolták, hogy a várostól kapott javadalmat megszolgálták. A füzetekből számos érdekesség kiolvasható a zenei életet illetően, mi azonban most az utolsó három lapot vizsgáljuk meg közelről, a magyar történelem talán legvésztérhesebb karácsonyát, 1944. december 24-25-26-át.

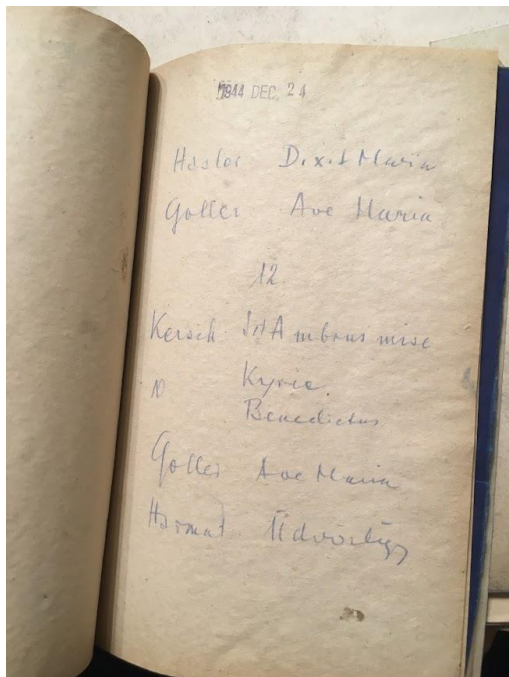
A szépen vezetett füzetekben 1944. december 26. után üres lap következik, a füzet vezetése itt megszakad, és nincs is 1945-ös füzet. Annál inkább nagy dolog viszont, hogy karácsony mindhárom napján találunk még bejegyzéseket, nem is akármilyen műsorról.

Hol is tart ekkor a történelem? 1944 tavaszán a náci Németország megszállja Magyarországot, majd októberben Szálasi hatalomra kerülésével megkezdődik a legsötétebb nyilas terror időszaka. Mindeközben két véreskezű diktátor néz farkasszemet egymással Budapest fölött: Sztálin október 29-én elrendeli Budapest menetből történő – tehát azonnali – elfoglalását, hogy a Vörös Hadsereg előbb érje el Bécset, mint az esetlegesen oda érkező brit-amerikai csapatok. Hitler pedig kategorikusan elzárkózik minden javaslattól, ami megkímélné az ostromtól a magyar fővárost. Még december elején is reménykednek a Budapesten állomásozó magyar és német katonák, hogy a várost Róma és Athén mintájára nyílt várossá teszik, tehát az érkező, túlerőben lévő ellenséges hadseregnek harc nélkül adják át, vagy ha erre nem kerül sor, legalább evakuálják a várost, vagy engedélyezik a védőknek az ostromgyűrűből való kitörés megpróbálását. Hitler hajthatatlan. „Az utolsó tégláig” védeni kell a várost, hiszen nemhogy nem nyilvánította nyílt várossá, hanem éppen ellenkezőleg, erődnek nevezte

ki, mint a szovjetek feltartóztatásának hasznos eszközét. Az ostromgyűrűbe záruló másfélmillió civil lakos csak tovább növeli a város ellenálló képességét, afféle élő golyófogóként. Edmund Veessenmayer, Hitler különleges megbízottja egészen nyíltan fogalmazott: „nem törődünk vele, ha Budapest tízszer is elpusztul, ha ezzel Bécszet védeni tudjuk.”

A szovjet csapatok már november elején a város határában állnak. Az ostromgyűrű december folyamán egyre jobban bezárul. December 23-án megszűnik a főváros összeköttetése a külvilággal. A bombázások már eddig is jelentős károkat okoztak, az energia- és ivóvízellátás akadozik, december 25-én pedig a szovjetek kezére kerül az élelmiszer- és fegyverraktárak jelentős része, mivel azokat a külső kerületekben tárolták. 29-én pedig a szovjet ultimátum visszautasításával megkezdődik a hadtörténet egyik legnagyobb vérfürdője, a kiéheztetett és bekerített főváros másfél hónapig tartó kegyetlen ostroma.

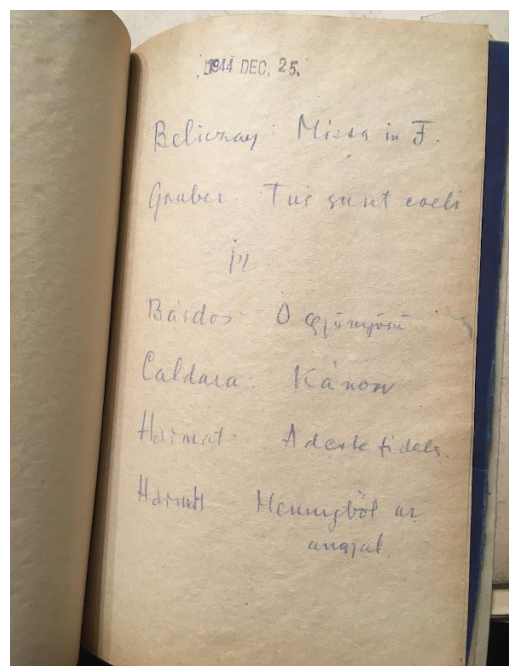
Ezekben a napokban jön el karácsony ünnepe, és jön össze az óvóhelyekről egy énekkar és egy zenekar, hogy megünnepeljék a Megváltó születését, a szeretet ünnepét. A város zenei intézményei már egy

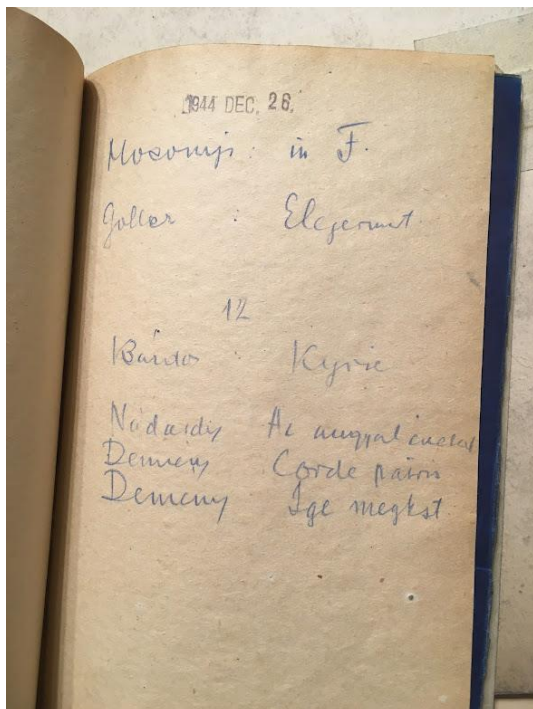

hónapja bezártak ekkor, és minden józan megfontolás is ezt erősíti, de legalább amellet szól, hogy csak egyetlen napon legyen zenés ünnep, az is valamiféle egyszerű, nehéz körülmények között is előadható műsorról. Ehhez képest ennek épp az ellenkezőjét látjuk!

A napló mindhárom napon két szolgálatot jelez, az első a 10 órai misét, a második a délben kezdődött. A naplóban felsorolt szerzők és művek több szempontból is érdekesek. Messzire vezetne mindegyiket külön tárgyalni, ezért most csak az események gerincét adó, nagyszabású misekompozíciók ismertetésére szorítkozunk. December 24-én a déli misén Kersch Ferenc Szent Ambrus miséje hangzott el. (Éjféle misére az elsötétítés és az esetleges kijárási tilalom miatt nem kerülhetett sor.) Kersch Ferenc (1853-1910) magyar romantikus zeneszerző, Nagyváradon Bartók Béla tanára volt, utolsó éveiben pedig az

Esztergomi Bazilika karnagya. A fent említett miséjének kottája ma már nem található meg a Belvárosi Templom kottatárában, 17 misekompozíciójából több kézirat is az OSZK gyűjteményében van, de a Szent Ambrus miséből csak egy Regensburgban nyomtatott kiadvány érhető el a Zeneakadémia könyvtárában. A romantikus hangvételű, viszonylag egyszerű, de mutatósan dallamos kompozíció egyfelől visszaadja a karácsony meghittségét, másfelől vissza-visszatérő sóhajmotívuma méltán illik a szorult helyzetben elmondott fohászokhoz. A kotta orgonakíséretet ír elő, de ceruzás bejegyzések tanúskodnak zenekari szólamokról. Hogy azon a misén a zenekar is jelen volt-e azt egyelőre nem tudni, de könnyen elképzelhető. A műből sajnos nem érhető el felvétel, így felidézése is a fantáziánkra marad.

Lényegesen nagyobb vállalkozásba fogott az együttes másnap, a december 25-i délelőtti 10 órai misén. Itt Beliczay Gyula F-dúr miséje hangzott el. Kersch Ferenc nevéhez hasonlóan Beliczay Gyulát is érdemes bemutatni még a zenész olvasóknak is. Beliczay (1835-1893) bár mindig is zeneszerző szeretett volna lenni, apja kérésére a vasútmérnöki pályát választotta, így több évtizedet töltött Bécsben, előbb tanulással, majd az osztrák-magyar vasúttársaság szolgálatában. Az, hogy Bécs egyszerre volt az akkor vasúti irányítás és a nemzetközi zenei élet központja, igazán szerencsés egybeesés volt. Bécsi évei során komoly zongora és zeneszerzés tanulmányokat folytatott. A MÁV megalakulása után a központ is átkerült Budapestre, így Beliczay is ide költözött. Ötvenévesen kerkedvezménytel nyugdíjba ment a MÁV-tól, majd állami ösztöndíjjal tanulmányozta Európa zenei felsőoktatási intézményeit, végül pedig a Zeneakadémia tanára lett. Szimfóniái, zenekari művei,

kórusművei nemzetközi elismerésre tettek szert, halálakor a külföldön egyik legtöbbet játszott magyar zeneszerző volt. Miséjét például a lipcsei Breitkopf & Härtel kiadó adta ki, de művei már a kiadónál sem érhetők el, mivel a II. világháborúban ugyancsak a harcok áldozatául estek.

Beliczay Miséje egy nagyszabású, erős liszti hatásokkal rendelkező missa solemnis, aminek előadása békeidőben is komoly kihívást jelentene az előadóknak. Érdemes megjegyezni a zenekarban a trombiták gyakori vezető szerepét. Ezen kívül jellemző vonása az a kettősség, ami az 1944-es karácsonyt is jellemezte. Alaptónusa rendkívül bensőséges, intim, áttetsző, és szinte önmagában is nosztalgikus, de egészen harsányak, félelmetesek és már-már brutálisak az ítélettel és fenségességgel kapcsolatos szövegrészek. Noha a zene a romantika hagyományai szerint íródott, követi azt a klasszikus örökséget, hogy a mű utolsó szakasza viszonylag hosszú, és zeneileg az első tétel anyagát ismétli. Érdekes fénytörésbe kerül így ennek a résznek a szövege. A hosszú zárószakasz szövege „Adj nekünk békét!”, ami azzal a zenei anyaggal hangzik el, ami az elején még „Uram, irgalmazz!” volt. Így is mondhatnánk: *Uram, irgalmazz, de legalább adj nekünk békét!*

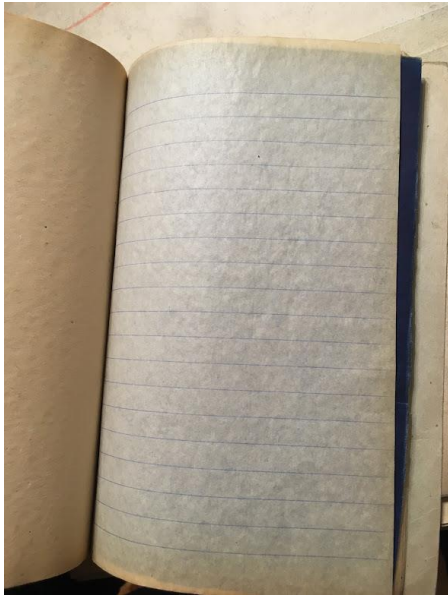
Talán nem szükséges hangsúlyozni, micsoda aktualitása lehetett Beliczay művének ezen a karácsonyon. Ebből a műből egy koncertfelvétel is elérhető az interneten:

<https://www.youtube.com/watch?v=M-1DxPT-YwI>

Ha csak eddig élhettek volna az előadók, már akkor is azt mondhatnánk, valóságos hőstettet hajtottak végre, hogy életüket kockáztatva, a honorárium nyilvánvaló elmaradásának tudatában, hidegben, sötétben és félelemben még egyszer utoljára zenéltek egy nagyot. De a történetnek itt nincs vége. A legnagyobb szabású és legrégebbi művet december 26-ra hagyták.

Mosonyi Mihály F-dúr miséje zárja a sort, aminek ez az 1944-es előadás nélkül is érdekes története van. Mosonyi (születési nevén Brand) Mihály 1815-ben született a mai Burgenland területén. Autodidakta módon tanult zeneszerzést, és az 1840-es években a pesti zenei élet egyik meghatározó alakja lett. Noha haláláig jobban beszélt németül, mint magyarul, lelkes magyar hazafi volt, ezt bizonyítja például az elveszett, Álmos című operája, vagy a nemzeti témájú zongoradarabjainak sora is. 1848-ban nemzetőrnek állt, és még Michael Brand néven vett részt a szabadságharcban. Az F-dúr

miséjét 1848-49-ben, a szabadságharc párhuzamosan komponálta. A művet 1849 szeptemberében fejezte be – néhány héttel a szabadságharc leverése után és az aradi vértanúk kivégzése előtt. Ez a mise a Belvárosi Templomban hangzott el először, és sokáig repertoárdarabja volt az együttesnek. A zene még inkább Schubert és Beethoven stílusában beszél. Igazán embert próbáló feladat az énekkarnak és a zenekarnak egyaránt. A Credo zárófűgája („*várom az eljövendő örök életet*” szöveggel) szinte mintha Beethoven Örömdóját idézné. Hangszerelésében a fúvósok önálló szimbólumként vannak jelen. A kürtök a dicsőséget, a trombiták a fennköltséget, a klarinétok a szomorúságot jelentik meg. Az utolsó – 1849. szeptemberében keletkezett – tétel itt is szimbolikus jelentőségű. Kezdeti komor hangvételében a vonóskart a klarinétok egészítik ki, majd fokozatosan, mintha az emlékei között kutatna, megjelennek az első tétel zenei anyagai. Ebbe részbe csak az üstdob kíséri el a vonóskart és

az énekeseket, akik ebben a furcsa és komor kíséretben úgy menetelnek előre, mint akik a vesztőhelyre mennek. A szelíd, most is az „*Uram, irgalmazz!*” zenei anyagával megszólaló „*Adj nekünk békét!*” fohász itt időnként egészen szenvedélyes felkiáltásba csap át, és a legvégén találja meg a mű legelső motívumát, a sorssal való megbékélést. Valamiféle néma, behunyt szemű hazatérés szólal meg a mű utolsó ütemeiben. Külön érdekesség az utolsó szakaszban az *Andante religioso* felirat, mely a korabeli magyar zenében megkülönböztetett szereppel bírt, ez ugyanis a Magyar Himnusz zenei jelzése volt. A művet ezen a linken lehet meghallgatni:

<https://www.youtube.com/watch?v=BegeOAIRRwY>

Tekintsünk vissza: három nap, három magyar romantikus zeneszerző, egyre nagyobb és egyre régebbi művek, mindezek pedig történelmi és dramaturgiai rendbe állítva. Az együttes repertoárján ekkor már nagyobb arányban szerepeltek az akkor kortárs magyar zeneszerzők miséi, melyek jellemzően kisebb együttesel, rövidebb idő alatt és kevesebb fáradsággal is előadhatók voltak. A zenélés szüneteltetése mellett megtehetnék volna azt is, hogy ezekből a repertoár darabokból válogatnak, hiszen ki tudja, hogy hányan lesznek jelen és milyen körülmények között. Nem ezt tették. Élni és zenélni akartak, még egyszer utoljára, az utolsó szó jogán. Mintha tudták volna, mi jön. Éneklés helyett halálsikolyok, hangszerek helyett bombák és gépfegyverek zaja. Háború, pusztulás, szovjet hadsereg, kommunista diktatúra, gazdasági válság, szekularizáció, mely után már nem jön többé vissza az az aranykor, amit együtt megélték. 1944. december 26-án nemcsak a kórusnapló ért véget, hanem egy korszak is. Az egyházellenes diktatúrák elmúltával a város nem állt vissza a támogatók közé, az egyházi források sem közelítették meg a régieket, a hivatásos zenészekből álló állandó és nagy létszámú templomi együttesek fenntartása pedig elérhetetlen távolságba került. Számos lelkes vezető fáradozott a közösségek egyben tartásán, a hagyományok ápolásán, de a virágkorból csak a dicső múlt emléke maradt.

Hogy pontosan kik voltak az előadók, nem tudjuk, mint ahogyan azt sem, hogy hányan éltek túl az ostrom és az azt követő évek borzalmait. De meghaltak velük együtt a zeneszerzők is, akik művei

feledésbe merültek, kottáik elkallódtak, és ma már a hivatásos zenészek számára sem cseng ismerősen a nevük.

Történelmi változásokat élünk most is, és most is nehéz megmondani, mi lesz. De talán, ha végigtekintjük, mi lapul ez a néhány füzetlap mögött, előhozhatunk emberi sorsokat és elfeledett zenéket a sötétből, és talán jobban tudjuk szeretni a mostani, aktuális karácsonyunkat is.

Uzsaly Bence karmester, zenei publicista, az MMA ösztöndíjas kutatója. Az MMA keretein belül a pesti Belvárosi Templom és a Mátyás-templom történelmi kottatárát kutatja, különös tekintettel az ott fellelhető 18-19. századi kottaanyagra. A cikk gerincét képező kórusnaplók is e kutatás során kerültek látóterébe.